ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՎ ԱՂՎԱՆԻՑ (ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ) ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀԱՂՊԱՏԻ ԹԵՄԻ ՈՒ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՀԱՄԱՐ

ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ Լ. Ա.

Երբ 1441 թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության կենտրոնը կրկին դարձավ Էջմիածինը, վերսկսվեց Մայր աթոռի և VI դ. ստեղծված Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսության միջև պայքարը գերագահության և եկեղեցական թեմերի համար: Այս պայքարն առավել սուր բնույթ ուներ հարուստ և եկամտաբեր այնպիսի թեմերի համար, ինչպիսիք էին Հաղպատի ու Աստրախանի թեմերը:

Հաղպատի վանքը հիմնադրվել է 976 թ.: XII-XIV դդ. այն Հայաստանի աչքի ընկնող հոգևոր կենտրոններից էր: Հաղպատի վանքի և նրա թեմի հետ ծագումով արցախցի հոգևոր գործիչների առնչությունները սկիզբ են առնում Զաքարյանների օրոք: Որոշ ընդմիջումներով ամբողջ XIII դարի ընթացքում Հաղպատի վանքի առաջնորդությունը վարել են Վերին Խաչենի իշխանական տոհմից սերված երեք եպիսկոպոսներ, որոնք երեքն էլ հայտնի են Հովհաննես Խաչենցի անունով[1]:

Միքայել Սեբաստացուն շնորհված հրովարտակով Էջմիածինը հետ էր ստացել Աղվանից կաթողիկոսությանն անցած Ղափանի, Գեղարքունիքի, Աղստևի և Լոռու թեմերը[2]: Ինչպես տեսնում ենք, այս հրովարտակում հիշատակվում է նաև Լոռին, որի թեմական կենտրոններ էին Սանահինի և Հաղպատի վանքերը: Հավանաբար, հրովարտակում նշված թեմերին Աղվանից կաթողիկոսությունը տիրացել էր կամ մինչ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության 1441 թ. Էջմիածին տեղափոխումը, կամ դրանից հետո ծայր առած աթոռակալական պայքարի ընթացքում: Ինչպես գրում է XIX դ. ականավոր հոգևոր գործիչ Վարդան արքեպիսկոպոս Օձնեցին, Աղվանից կաթողիկոսությանը Հովհաննես VIII-ի (1606-1634) աթոռակալության օրոք հաջողվում է նորից տիրանալ Հաղպատի թեմին:[3] Ուշ միջնադարում Հաղպատի թեմն ընդգրկում էր Արևելյան Վրաստանի, Ղազախի և Բորչալուի տարածքներն ու ամենաընդարձակ թեմերից էր: Հայտնի չէ, թե կոնկրետ երբ է Հաղպատի թեմը նորից անցել Էջմիածնի տիրապետության տակ: Կարելի է միայն ենթադրել, որ դա տեղի է ունեցել կամ Հովհաննես VIII-ի աթոռակալության վերջին տարիներին, կամ նրան հաջորդած Գրիգոր Հասան-Ջալալյանի կաթողիկոսության սկզբում, երբ Աղվանից կաթողիկոսությունը գտնվում էր խոր ճգնաժամի մեջ:

Սակայն Աղվանից կաթողիկոսությունը չհրաժարվեց Հաղպատի թեմի նկատմամբ հավակնությունից: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցուն (1763-1780) հասցեագրված նամակում Գանձակի խանության տարածքում գտնվող Աղվանից կաթողիկոսության թեմերի առաջնորդ եպիսկոպոսները Աղվանից

---

[1] **Ուլուբաբյան Բ.,** Խաչենի իշխանությունը X-XVI դդ., Ե., 1975, էջ 255-264:

[2] Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, կազմեց **Հ. Փափազյանը,** պրակ Ա, Ե., 1956, վավ. 13, էջ 59:

[3] Մատենադարան, ձեռ. N 4331, թ. 9ա:

նվիրապետների կաթողիկոսանիստների թվում հիշատակում են նաև Հաղպատի վանքը[4]: Նամակի հեղինակ եպիսկոպոսները 1763 թ. Աղվանից կաթողիկոս օծված Իսրայելի (1763-1808) կողմնակիցներն էին: Վերջինս Սիմեոն Երևանցու մահից առաջ՝ 1780 թ. սկզբին, հաստատվում է Հաղպատի վանքում և փորձում իր ձեռքը վերցնել Հաղպատի թեմի կառավարումը[5]: Իսրայելը, Հաղպատի թեմի նկատմամբ վերահսկողություն հաստատելով, չսահմանափակվեց. նրա ծրագրերը շատ ավելի հեռուն էին գնում:

1780 թ. հուլիսի 26-ին Սիմեոն Երևանցին կնքեց իր մահկանացուն: Մեկ շաբաթ անց՝ օգոստոսի 2-ին, խախտելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության կանոնները, կաթողիկոս օծվեց Զմյուռնիայի թեմի առաջնորդ Ղուկաս Կարնեցին (1780-1799)[6]: Այդպիսի շտապողականության և հակառակ հաստատված կանոնների՝ ընտրության պատճառներից մեկն Իսրայել կաթողիկոսի գործունեությունն էր: Ականջալուր լինելով Սիմեոնի մահվանից դեռ երկու շաբաթ առաջ տարածված այն լուրերին, թե Էջմիածնի միաբանությունը թաքցնում է կաթողիկոսի մահը, նա շտապել էր դիմել վրաց արքունիք և ծանրագին կաշառքներ առաջարկելով՝ ստացել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության աթոռը զբաղեցնելու խոստում: Հերակլ II-ը միայն մեկ վերապահություն էր արել՝ հայտարարելով, թե պետք է սպասել մինչև այդ լուրը հաստատվի[7]:

Ղուկաս Կարնեցին Սիմեոն Երևանցու մահվան և իր կաթողիկոս օծվելու վերաբերյալ 1780 թ. օգոստոսին Իսրայելին գրած նամակում իր օծման շտապողականության և Իսրայելին չտեղեկացնելու մասին ոչ հստակ պատճառաբանություններ է ներկայացնում. «...զի յոյժ շուտով եղեւ: Ժամանակի հարկն այդպէս պահանջեաց: Բայց յետ օծման մերոյ, որ այսքան յետասցուք զայտ կողմն գրելի թուղթսն, ճանապարհաց փակ լինիլն է»[8]: Ղուկաս Կարնեցու օծմանը Հերակլ II-ի հավանությունը տալուց և Ղուկասին շնորհավորելուց հետո Իսրայելի հույսերը՝ տիրանալու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը, տապալվեցին: Նա ստիպված էր իր կողմից ևս շնորհավորել Ղուկասին և իր նվիրվածությունը հայտնել նրան: Վերջում Իսրայելը տեղեկացնում էր, թե գտնվում է Հաղպատի վանքում և այնտեղ իր գտնվելու պատճառների և հանգամանքների մասին Ղուկասին կտեղեկացնի նամակաբեր Դանիել վարդապետը: 1780 թ. հոկտեմբերին գրած պատասխանում Ղուկասն իր տարակուսանքն էր հայտնում Հաղպատում Իսրայելի հաստատվելու կապակցությամբ և քողարկված կշտամբում էր Իսրայելին՝ հասկացնելով, թե իրեն հայտնի են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության աթոռը ձեռք գցելու՝ Իսրայելի անհաջող փորձերը[9]:

---

[4] Նույն տեղում, ձեռ. N 2931, թ. 101 ա, բ:

[5] Նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան (այսուհետև՝ Կթղկ. դիվան), թղթ. 240, վավ. 152:

[6] Ցիշատակարան, Սիմեօն կաթողիկոս, Էջմիածին, 1875, էջ ԼԲ, ԼԶ:

[7] Մատենադարան, ձեռ. N 3738, թ. 6ա:

[8] Նույն տեղում, թ. 15ա, բ:

[9] Նույն տեղում:

Ղուկաս Կարնեցին մտադիր չէր հանդուրժել Էջմիածնի թեմ հանդիսացող Հաղպատում Աղվանից կաթողիկոսի հաստատվելը: Այդ մասին նույն հոկտեմբեր ամսին նա հայտնում էր Սանահնի վանքի առաջնորդ Աբրահամին[10]:

Ղուկաս Կարնեցին զգուշանում էր ուղղակի ընդհարվել Իսրայելի հետ՝ հավանաբար ենթադրելով, որ վերջինս օգտվում է վրաց արքունիքի օժանդակությունից: Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Հովհաննես վարդապետին Ղուկասը գրում էր, որ Իսրայելի դեմ առայժմ չի ցանկանում ուղղակիորեն հանդես գալ, քանի որ կաթողիկոսական աստիճանը նոր է ստանձնել և բազմաթիվ անհետաձգելի գործերով է զբաղված: Ղուկասը տվյալ պահին նպատակահարմար էր համարում միայն Հաղպատի թեմի ազգաբնակչության ավագներից Իսրայելի դեմ ուղղված թուղթ վերցնել՝ հարմար առիթ ներկայանալու դեպքում օգտագործելու նպատակով[11]:

Ի պատասխան Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Հովհաննեսի, Գալուստ և Կարապետ վարդապետների՝ Հերակլին և Գեորգի արքայորդուն դիմելու խնդրանքի՝ Ղուկաս Կարնեցին 1781 թ. ապրիլի 10-ին գրում էր. «Դուք ի միասին խոսեսջիք յաղագս այդր բանի ընդ արքայն և ընդ այլս, զմեզ իբրու այդմ անտեղեակ գոլ կարծեցուցանելով նոցա: Զի մեր փութով ի լոյս անկանիլն լավ չէ, որոյ աղագաւ իսկ յայդր զգիր չգրեցաք և ոչ ումեք յայժմ»[12]: Ղուկաս Կարնեցու այս նամակները ցույց են տալիս, որ նա իրեն հաստատ չէր զգում Էջմիածնի կաթողիկոսական գահին, քանի որ Կ. Պոլսի պատրիարք Զաքարիա Կաղզվանցին (1773-1781) չէր ընդունել նրա օծումը, իսկ սուլթան Մուստաֆա III-ը (1768-1789) հաստատման ֆերմանը չէր տվել: Եթե Ղուկաս Կարնեցին զրկվեր Հերակլ II-ի լոյալ վերաբերմունքից, ապա կարող էր հեռացվել կաթողիկոսությունից:

Ղուկասի և Իսրայելի միջև եղած անվստահությունը գնալով խորանում էր, չնայած երկուսն էլ նամակներով միմյանց հավատացնում էին փոխադարձ սիրո և նվիրվածության մեջ:

Ղուկաս Կարնեցին արգելեց Իսրայելին Էջմիածին այցելել, երբ վերջինս 1781 թ. օգոստոսի 16-ի նամակով հաջորդ ամսին նրա հետ տեսակցելու մտադրություն հայտնեց: Ամենայն հավանականությամբ Ղուկաս Կարնեցին ենթադրում էր, որ գալով Էջմիածին՝ Իսրայելը կարող է կաթողիկոսական ընտրություններից դժգոհ Էջմիածնի մի շարք միաբանների օգտագործել իր դեմ[13]: Իսրայելն Էջմիածին այցելելու թույլտվություն ստացավ միայն հաջորդ՝ 1782 թ. հունիսին[14]: Այդ ժամանակ Ղուկաս Կարնեցու դիրքերն ամրապնդվել էին: 1781 թ. մայիսին Զաքարիան աքսորվեց Բուրսա, իսկ Կ. Պոլսի նորընտիր պատրիարք Հովհաննես

---

[10] Դիվան հայոց պատմության, Նոր շարք, գիրք I, հ. Ա, աշխատ. **Գրիգորյանի Վ.**, Ե., 1984, էջ 126:

[11] Նույն տեղում, էջ 133:

[12] Մատենադարան, ձեռ. N 3738, թ. 92ա - 93բ:

[13] Նույն տեղում, ձեռ. N 4481, թ. 1ա, Դիվան հայոց պատմութեան, կազմեց **Գյուտ Աղանյանց** (այսուհետև՝ Դիվան), գիրք Դ, էջ ԼԵ:

[14] Նույն տեղում, ձեռ. N 3738, թ. 338բ - 339ա:

Համադանցին դիմեց սուլթանին և նույն թվականի օգոստոսին ստացավ Ղուկաս Կարնեցու հաստատման ֆերմանը[15]:

1782 թ. գարնանը Ղուկաս Կարնեցու համար բարենպաստ իրավիճակ ձևավորվեց և հնարավորություն առաջացավ Իսրայելին հեռացնելու Հաղպատից՝ օգտագործելով Վրաստանում Ռուսաստանի գործերի հավատարմատար Յակոբ Ռայնեգսի ազդեցությունը Հերակլի վրա: Ռայնեգսը մինչ ռուսական ծառայության մեջ մտնելը 1778-1781 թթ. ծառայել է Հերակլ II-ին և այդ ժամանակահատվածում սերտ հարաբերություններ հաստատել Ղուկաս Կարնեցու հետ: Ընդհարվելով Հերակլի հետ՝ նա մեկնել է Ռուսաստան: 1782 թ., արդեն որպես Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի լիազոր, վերադարձել է Թիֆլիս[16]: Հավանաբար Ղուկաս կաթողիկոսը Ռայնեգսին Էջմիածնում խնդրել է՝ օգտագործելով իր՝ որպես Ռուսաստանի ներկայացուցչի ազդեցությունը վրաց արքունիքում, հասնել Իսրայելի վտարմանը Հաղպատից: Ռայնեգսը հասավ նրան, որ Հերակլը 1783 թ. փետրվարին հրովարտակով Իսրայելին արգելեց Էջմիածնի թեմական կենտրոն հանդիսացող Հաղպատում կաթողիկոս կոչվել և կաթողիկոսական կարմիր կնիք գործածել: Հրովարտակում Իսրայելին հրամայվում էր որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ստորադաս հոգևորական վարել Հաղպատի թեմի առաջնորդությունը[17]: Սակայն Ղուկաս Կարնեցու նպատակն Իսրայելին ոչ թե Հաղպատի թեմական առաջնորդ տեսնելն էր, այլ նրան Հաղպատից հեռացնելը: Դրան հասնելու համար Ղուկաս Կարնեցին օգտագործեց Դավիթ վարդապետ Խերոդինյանին (հայտնի է նաև Թավելդարով ազգանունով) եպիսկոպոս ձեռնադրելու Գեորգի արքայորդու խնդրանքը:

1783 թ. մարտին Ղուկաս կաթողիկոսը նամակով շնորհակալություն հայտնեց Հերակլ II-ին, ապա անդրադառնալով Դավիթ վարդապետին եպիսկոպոս ձեռնադրելու Գեորգի արքայորդու խնդրանքին՝ նշեց, որ ըստ Հայոց եկեղեցու կանոնադրության՝ եպիսկոպոսը պետք է թեմական առաջնորդ լինի: Ղուկասը առաջարկում էր Դավթին առաջադրել Հաղպատի թեմի առաջնորդ, որից հետո ինքը կարող է արդեն նրան եպիսկոպոս ձեռնադրել և նշանակել Հաղպատի թեմի առաջնորդ: Անդրադառնալով Իսրայելի հետագա ճակատագրին՝ Ղուկաս Կարնեցին հետևյալ առաջարկությունն էր անում Հերակլին. «Իսկ զԻսրայէլ վերադիտօղն Հաղպատու, եթէ կամիցիս, դարձուսցես ի տեղի իւր (Գանձակ-Լ. Մ.), կամ յղեսցես ի Սուրբ Աթոռս, զի իսպառ վերասցի ի յօրհնեցելոյդ քաղաքէդ գժտութիւնն, և մի մնացցէ յաւուրդ բարեպաշտութեան քոյին օրինակ անկարգութեան ապագայից»[18]: 1783 թ. ապրիլին Էջմիածին հասան Հերակլի և Ռայնեգսի նամակները, որոնցով Ղուկաս Կարնեցուն հայտնում էին, որ Իսրայելը հեռացվել է Հաղպատից, ընդ որում, եթե Հերակլը խնդրում էր Ղուկասին իր հայեցողությամբ

---

[15] Դիվան, գիրք Դ, էջ ԽԱ:

[16] **Иоаннисян А. Г.,** *Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Е., 1990, с. 49-51, 55-56.*

[17] Մատենադարան, ձեռ. N 2803, թ. 37բ - 38ա:

[18] Նույն տեղում, Կթղկ. դիվան, թղթ. 244, վավ. 279:

Հաղպատի նոր առաջնորդ նշանակել, ապա Ռայնեգսը առաջարկում էր նշանակել Պետրոս վարդապետին[19]:

Փորձենք պարզել Գանձակից Իսրայելի հեռանալու և Հաղպատում հաստատվելու պատճառներն ու շարժառիթները: Ղուկաս Կարնեցու՝ Հերակլին ուղղած նամակից տեղեկանում ենք, որ Իսրայելը, տաճիկներից փախչելով, ապաստանել էր Վրաստանում և Հերակլի համաձայնությամբ հաստատվել Հաղպատի վանքում[20]: Իսրայելը վայելում էր Գանձակի մուսուլման իշխողների՝ Շահվերդի խանի, ապա նրա որդիներ Մահմադ և Ջավադ խաների հովանավորությունը: Նրանց աջակցության շնորհիվ էր Իսրայելը կարողացել, 1763 թվականից սկսած, պայքարել Աղվանից կաթողիկոսության աթոռի համար՝ դիմագրավելով այնպիսի հզոր հակառակորդների, ինչպիսիք էին Սիմեոն Երևանցին և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը: Իսրայելը չզրկվեց Գանձակի խաների այդ հովանավորությունից և աջակցությունից նույնիսկ այն ժամանակ, երբ ձգտելով օգնություն ստանալ Իբրահիմ խանից՝ 1767 թ. Գանձակից տեղափոխվեց Ղարաբաղ: Երբ Իբրահիմը չցանկացավ Հովհաննեսի փոխարեն նրան ճանաչել Աղվանից կաթողիկոս, Իսրայելը վերադարձավ Գանձակ՝ չվախենալով, որ տեղի խանը կարող է իրեն պատժել Ղարաբաղի խանի աջակցությունը որոնելու համար: Ընդհակառակը, Իսրայելը 1777 թ. Գանձակի Մահմադ խանի եղբայր Ջավադ խանի ուղեկցությամբ եկավ Էջմիածին և հաշտվեց Սիմեոն Երևանցու հետ: Այդ պատճառով ճիշտ չի լինի ենթադրել, թե 1780 թ. Իսրայելը տեղափոխվել է Վրաստան՝ Գանձակի խանի ճնշումներից խուսափելու համար:

Գանձակի խանության շարունակվող թուլացմանը զուգընթաց՝ ի հայտ էին գալիս դրա նկատմամբ գերիշխանություն հաստատելու Իբրահիմ խանի նկրտումները: Իբրահիմ խանը, դաշնակցելով Հերակլ II-ի հետ, 1780 թ. հեռացնելով Մահմադ խանին իշխանությունից, ձերբակալում է նրան և պահում Ղարաբաղի խանության տարածքում: Գանձակի խանությունը վերածվեց Վրաստանի և Ղարաբաղի խանության համատիրության: Այն կառավարվում էր Հերակլի և Իբրահիմ խանի նշանակած կառավարիչների կողմից[21]: Ամենայն հավանականությամբ Իբրահիմ խանին և Գանձակում նրա ներկայացուցիչներին ի նկատի ուներ Ղուկաս Կարնեցին, երբ Հերակլին հասցեագրած նամակում գրում էր, թե Իսրայելն ապաստանել է Վրաստանում՝ փախչելով տաճիկներից[22]:

Սակայն «տաճիկների» ճնշումները Գանձակից Իսրայելի հեռանալու միակ պատճառը լինել չէին կարող: Իսրայելը Վրաստան եկավ, երբ Սիմեոն Երևանցին մահամերձ էր: * Այդ ժամանակ նրա նպատակը ոչ թե Հաղպատի թեմին տիրանալն էր, այլ Սիմեոն Երևանցու մահից հետո Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի աթոռը զբաղեցնելը: Հավանաբար միայն այն ժամանակ, երբ այդ ուղղությամբ նրա

---

[19] Նույն տեղում, ձեռ. N 2803, թ. 98բ - 99ա:

[20] Նույն տեղում, թ. 147ա, բ:

[21] **Абдуллаев Г.,** *Из истории северо-восточного Азербайджана, Баку, 1958, док. N 17, с. 179-180.*

[22] Մատենադարան, ձեռ. N 2803, թ. 147ա - 148բ:

*Հաղպատի թեմին ուղղված կոնդակներից մեկը թվագրված է 1780 թ. մարտով (Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 23, վավ. 178):

ջանքերը ձախողվեցին, և կաթողիկոս դարձավ Ղուկաս Կարնեցին, Իսրայելը որոշեց ամուր հաստատվել Հաղպատում: Շիրվանի թեմը Հովհաննեսին անցնելուց հետո Իսրայելի եկամուտները զգալիորեն փոքրացան, քանի որ հենց Շիրվանն էր համարվում Աղվանից կաթողիկոսության ամենահարուստ թեմը, և այնտեղից ստացվող նյութական միջոցները գերազանցում էին Ղարաբաղի և Գանձակի խանության թեմերի հոգևոր հասույթները: Դրա համար էլ այդ թեմը կռվախնձոր էր Ամենայն Հայոց և Աղվանից կաթողիկոսությունների, ինչպես նաև Աղվանից հակաթոռ կաթողիկոսների միջև: Նյութական միջոցների այդ պակասը լրացնելու համար Հերակլը Իսրայելին տվեց Հաղպատի թեմը: Շատ հավանական է, որ Հաղպատում եղած երեք տարիների ընթացքում Իսրայելը շարունակում էր ղեկավարել նաև Աղվանից կաթողիկոսության՝ Գանձակի խանությունում գտնվող թեմերը և միայն իր կաթողիկոսանիստն էր Գանձակից տեղափոխել Հաղպատ:

1783 թ. Իսրայելի՝ Գանձակ վերադառնալու համար նպաստավոր պայմաններ էին ձևավորվել: Իբրահիմ խանի և Հերակլի հարաբերությունները կտրուկ վատթարացան՝ կապված ինչպես Գիորգիևսկում 1783 թ. կնքված պայմանագրի, այնպես էլ Գանձակի խանությանը միանձնյա տիրելու նրանց մրցակցության հետ[23]: Իսրայելին Գանձակ ուղարկելով՝ Հերակլը հավանաբար հրահանգել է Գանձակում իր կառավարիչ Քեյխոսրով Անդրոնիկովին՝ աջակցելու նրան: Իսրայելի Գանձակ վերադառնալուց մեկուկես տասնամյակ անց Աղվանից ևս մեկ կաթողիկոս հավակնություններ ներկայացրեց Հաղպատի թեմի նկատմամբ: Դա Հովհաննես IX-ի (1763-1786) եղբայր Սարգիս Հասան-Ջալալյանն էր: Նա 1791 թ., նեղվելով Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի բռնություններից, փախել էր Գանձակ և տեղի Ջավադ խանի ու մինչ այդ Գանձակում ապաստանած Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքների օժանդակությամբ 1794 թ. կաթողիկոս օծվել:

Գանձակում Սարգիսը մնաց վեց տարի և 1798 թ. տեղափոխվեց Վրաստան: Գանձակից Սարգսի հեռանալու պատճառ դարձան միմյանց հերթագայող ավերիչ արշավանքները, դրանց հետևած սովն ու ժանտախտի համաճարակը, որոնց հետևանքով Ղարաբաղի և Գանձակի հայ ազգաբնակչությունը զանգվածաբար արտագաղթեց Վրաստան: Վրաստան գաղթեց նաև Գանձակի ու Ղարաբաղի մելիքական տների մեծ մասը: Իր հոգևոր հոտից ու մելիքների աջակցությունից չզրկվելու համար Սարգիսը հետևեց նրանց և տեղափոխվեց Վրաստան: Սարգիս Հասան-Ջալալյանը և մելիքները բարեհաճ ընդունելություն գտան Վրաստանում: Գեորգի XII-ը շահագրգռված էր Ղարաբաղից և Գանձակից գաղթած մելիքների և նրանց հպատակ հայ ազգաբնակչության՝ Վրաստանում հաստատվելու մեջ: Մելիքները կարող էին աջակցել նրան ինչպես լեռնականների արշավանքները հետ մղելու, այնպես էլ Հերակլ II-ի այրու՝ Դարեջան թագուհու և նրա որդիների՝ թագին տիրելու նկրտումներին հակահարված տալու համար:

Գեորգին համակրանքով վերաբերվեց Սարգիս Հասան-Ջալալյանի՝ Էջմիածնից անկախ Ղարաբաղի և Գանձակի գաղթականության հոգևոր հովվապետությունը ստանձնելու ցանկությանը: Ռաֆֆին նշում է, որ Գեորգիի հարաբերությունները

---

[23] **Абдуллаев Г.**, նշվ. աշխ., էջ 129:

Էջմիածնի հետ լարված բնույթ ունեին, ինչը նպաստում էր Սարգիս Հասան-Ջալալյանի այս ծրագրին:[24]

Սարգսի ծրագրերին Գեորգիի աջակցություն ցուցաբերելը միտված էր նաև Վրաստանում Էջմիածնի դիրքերի թուլացմանը: 1798 թ. աշնանը Գեորգին նամակ հղեց Ղուկաս Կարնեցուն: Նամակում վրաց թագավորը Ղուկաս կաթողիկոսին խնդրում էր Սարգսին հաստատել Ղարաբաղի և Գանձակի գաղթականության հոգևոր առաջնորդ, ինչպես նաև նրան տալ Հաղպատի թեմը:

1780 թ. Իսրայելին Հաղպատի թեմի առաջնորդությունը հանձնելուն Ղուկաս Կարնեցին չդիմադրեց, կամ որ ավելի ճիշտ է, դիմադրելու հնարավորություն չուներ, քանի որ այդ ժամանակ նրա դիրքերը շատ խախուտ էին, և այդ պայմաններում Հերակլ II-ի հետ բախումը կարող էր կործանարար լինել: 1798 թ. նման վտանգ գոյություն չուներ, և բնական է, որ Ղուկաս Կարնեցին կտրուկ մերժեց Վրաստանում Էջմիածնի դիրքերի թուլացմանը միտված Գեորգի XII-ի խնդրանքը: 1798 թ. նոյեմբերի 4-ին Գեորգիին ուղղված պատասխան ուղերձում Ղուկաս Կարնեցին «անկարելի է» համարում թագավորի խնդրանքի կատարումը[25]: Այսպիսի պատասխան ստանալուց հետո էլ Գեորգին շարունակեց հաստատակամ պահանջել, որպեսզի Ղուկաս Կարնեցին Հաղպատի թեմը հանձնի Սարգսին և նրան Ղարաբաղից ու Գանձակից տեղափոխված գաղթականների հովվապետ հաստատի: Ղուկաս կաթողիկոսը 1799 թ. մարտի 2-ին Գեորգի թագավորին գրած իր պատասխանում նորից մերժեց վրաց թագավորի խնդրանքը: Ի տարբերություն 1798 թ. նոյեմբերի 4-ի իր հակիրճ նամակի՝ այս ուղերձում նա ծավալուն և մանրակրկիտ հիմնավորում էր Սարգսին Հաղպատի առաջնորդ չհաստատելու իր շարժառիթները: Անդրադառնալով Գանձակում Սարգսի՝ կաթողիկոս օծման հանգամանքներին և այն «սեղանազերծ յանդգնութիւն և լրբենի ապօրինութիւն» անվանելով՝ Ղուկասը գրում էր, որ Սարգիսը «ի Գեանջայ եւս չհանդարտելով եկեալ է ի Վրաստունդ« և ցանկանում է Հաղպատի թեմը «ի վիճակի սրբոյ Էջմիածնի կաթողիկոսութեան առնել»:

Նամակի վերջում Ղուկաս Կարնեցին ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու երկու ելք է առաջարկում: Մի դեպքում Գեորգին պետք է ստիպի, որպեսզի Սարգիսը հրաժարվի կաթողիկոս կոչվել, որից հետո թագավորական հրամանագրով պետք է մեկնի Գանձակ և ստանձնի Գանձակի թեմի առաջնորդությունը: Այդ պարագայում ինքը Սարգսին կհաստատի Գանձակի առաջնորդ: Մյուս դեպքում Սարգիսը, հրաժարվելով կաթողիկոսական տիտղոսից, պետք է գնա Էջմիածին և մտնի Էջմիածնի միաբանության շարքը: Սարգսի կողմից այս առաջարկների մերժման դեպքում Ղուկաս Կարնեցին սպառնում է. «Սարգսի անուանց զառագաստիւ բանադրեալ գոլն դորա յայտ առնելոց եմք կոնդակաւ մերով առ ամենայն ժողովուրդս վիճակին մերոյ»[26]:

Տեսնելով, որ խնդրանքներին և հորդորներին Ղուկաս Կարնեցին անընդհատ մերժողական պատասխաններ է տալիս, Գեորգին սպառնաց Վրաստանի հայերի

---

[24] **Ռաֆֆի**, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Ե., 1964, էջ 287-288:

[25] Մատենադարան, ձեռ. N 4501, թ. 477բ:

[26] Նույն տեղում, թ. 485ա - 486ա:

առաջնորդական թեմ հանդիսացող Հաղպատը հանել Էջմիածնի ենթակայությունից և Էջմիածնի հոգևոր տուրքեր ժողովող հոգևորականներին արգելել մուտք գործելու Վրաստանի սահմանները[27]: Ղուկաս Կարնեցին, վախենալով, որ Գեորգին կիրականացնի իր սպառնալիքը, փոխզիջման տարբերակ առաջարկեց: Նա համաձայնեց Սարգսին հաստատել Հաղպատի թեմի և Ղարաբաղի ու Գանձակի գաղթականների առաջնորդ՝ պայմանով, որ Սարգիսը հրաժարվի կաթողիկոսական տիտղոս ու կնիք գործածելուց, և ներկայանալով Էջմիածին՝ արքեպիսկոպոսական աստիճան ստանա[28]: Գեորգին և Սարգիսը համաձայնեցին Ղուկաս Կարնեցու այս առաջարկին, որից հետո Սարգիսը 1799 թ. օգոստոսին ժամանեց Էջմիածին: Ռաֆֆին գրում է, որ Էջմիածնում Սարգիսը խիստ սառը ընդունելության արժանացավ, սակայն Ղուկաս Կարնեցին Գեորգի XII-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու համար Սարգսին արքեպիսկոպոսական աստիճան և Հաղպատի թեմի առաջնորդության կոնդակ շնորհեց[29]: 1799 թ. օգոստոսի 18-ով թվագրված այդ կոնդակում ասվում էր. «Զի սա ի վտանգաւոր բերմանց աշխարհի դիմեալ է ի հովանի այդր տերութեան և ոչ կարէ այժմ դառնալ յետն տեղի, և զի հաստատուն պայմանագրով եցոյց զինքն իբրև զմի ոք ի եպիսկոպոսաց վիճակի սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնայ, որոյ և մեք որպէս նոր պատուաստեալ ի սուրբ գահս և ի մեզ, ոչ եւս օտարութիւն դնելով ի միջի իբր զմի ոմն ի մերայնոց հարազատաց կարգեցաք առաջնորդ և հոգեւոր հովիւ բանաւոր հօտիդ և կառաւարիչ սրբոյ վանորայդ ձերում»[30]:

1799 թ. սեպտեմբերի 13-ի հրովարտակով Գեորգին Հաղպատի թեմի հայերին հրամայում է հնազանդվել Սարգիս արքեպիսկոպոսին և կատարել նրա հրահանգները[31]: 1800 թ. հունվարի 26-ի հրովարտակով Գեորգին Սարգսին հանձնեց նաև Ղարաբաղի գաղթականության հովվապետությունը[32]:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանի՝ Հաղպատի թեմի և Ղարաբաղի գաղթականների առաջնորդ դառնալուց քիչ անց տեղի ունեցան բախտորոշ փոփոխություններ: Անդրկովկասը թևակոխեց սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական զարգացման նոր շրջան: Ռուսական տիրապետության հաստատումը շրջադարձային էր նաև Հայ Առաքելական եկեղեցու համար: Ռուսաստանը Հարավային Կովկասում իր հետապնդած շահերը կենսագործելու նպատակով մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Հայ Առաքելական եկեղեցու նկատմամբ: Հենց Ռուսաստանի հրահրմամբ էլ դարասկզբին սկիզբ առավ Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը զբաղեցնելու համար եկեղեցու ներսում երկու խմբավորումների պայքարը, որը դրանք գլխավորողների անունով կոչվեց «Դավիթ-Դանիելյան վեճ»: Թիֆլիսում հաստատված ռուսական իշխանությունների աջակցությամբ Դավիթ Էնագեթցին (Ղորղանյան) 1801 թ. ապրիլի 28-ին Էջմիածնում կաթողիկոս օծվեց: Նույն

---

[27] **Ռաֆֆի,** նշվ. աշխ., էջ 288:
[28] Նույն տեղում, էջ 289, Մատենադարան, ձեռ. N 4331, թ. 98բ - 99ա:
[29] Նույն տեղում:
[30] Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 6, վավ. 152:
[31] Նույն տեղում, թղթ. 240, վավ. 152:
[32] Նույն տեղում, ձեռ. N 4331, վավ. 99բ:

թվականի օգոստոսին Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Տոմարայի ակտիվ միջամտության շնորհիվ սուլթան Սելիմ III-ը 1789-1807) ֆերմանով հաստատեց Դավթի կաթողիկոսությունը[33]: Սարգիս Հասան-Ջալալյանը, որի թեմն ընդգրկում էր Ռուսաստանին կցված Արևելյան Վրաստանի տարածքը, չէր կարող ռուսական հովանավորության տակ գտնվող Դավիթ Էնագեթցուն կաթողիկոս չճանաչել:

1801 թ. ամռանը Սարգիս արքեպիսկոպոսն այցելեց Էջմիածին: Դավիթ Էնագեթցին նրան վերահաստատեց Հաղպատի թեմի առաջնորդ և Հաղպատի թեմականներին պատվիրեց եկեղեցական հասույթները հանձնել Սարգսի ժողովարար հոգևորականներին[34]: Սակայն մեկ տարի անց՝ 1802 թ. հոկտեմբերի 24-ին, վիցե-կանցլեր Ա. Կուրակինին ուղղված դիմումում Դանիել Սուրմառեցու կողմնակից մի շարք բարձրաստիճան հայ հոգևորականների թվում Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանն էլ է բողոքում Դավիթ Էնագեթցու աջակից և նրա կողմից Ռուսաստանի հայերի առաջնորդ հաստատված Գրիգոր Ակքերմանցուց (Զաքարյանց)[35]: Այս դիմումին Սարգիս արքեպիսկոպոսի մասնակցությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես 1801 թ. Սարգիսը հնազանդություն էր հայտնել Դավիթ Էնագեթցուն, քանի որ վերջինս այդ ժամանակ ռուսական աջակցության շնորհիվ էր կաթողիկոս դարձել, այնպես էլ դիմումը գրելու ժամանակ նա հրաժարվել էր Դավթին օրինական կաթողիկոս համարել և անցել էր Դանիելի կողմնակիցների ճամբարը, քանի որ 1802 թ. սեպտեմբերի 15-ին կայացած թագադրման արարողությունից հետո Ալեքսանդր I կայսրը, փոխելով իր վերաբերմունքը Դավիթ Էնագեթցու նկատմամբ, հրովարտակով կաթողիկոս էր հաստատել Դանիել Սուրմառեցուն[36]:

1802 թ. մայիսի 26-ին՝ կաթողիկոս օծվելու հաջորդ օրը, Դանիել Սուրմառեցին Բագրևանդի «Երեք խորան» վանքից կոնդակ ուղարկեց Թիֆլիս՝ Էջմիածնից այստեղ փախած Հովհաննես Գեղարդակիր (հայտնի է նաև Ակներցի, Կենդանի Նահատակ անուններով) և Սարգիս Հասան-Ջալալյան արքեպիսկոպոսներին, ուր հայտնում էր իր կաթողիկոս օծվելու մասին[37]: Վարդան Օձնեցին գտնում է, որ դրանով Դանիել Սուրմառեցին նպատակ ուներ «Զմինն ցաւեցուցանել և զմիւսն ուրախացուցանել, զի Յովաննէս Կենդանի Նահատակն էր դանէլական, իսկ Սարգիսն Հասան-Ջալալեանց դաւթական»[38]:

Սեփական գավազանի տակ վիրահայությանը ժողովելու համար Սարգիս Հասան-Ջալալյանի և Հովհաննես Գեղարդակրի միջև պայքարը Վարդան Օձնեցին ներկայացնում է որպես դավթականների և դանիելականների պայքարի բաղկացուցիչ մաս: Մինչդեռ, ինչպես վերը ներկայացված դիմումից տեսանք, Սարգիս արքեպիսկոպոսը, ռուսական իշխանությունների կողմից Դանիելին կաթողիկոս ճանաչելուց հետո փոխելով կողմնորոշումը, անցել էր

---

[33] **Дубровин Н.,** *История войны и владычества русских на Кавказе, т. IV, СПб., 1888, с. 232-237.*
[34] Մատենադարան, ձեռ. N 4331, թ. 116բ:
[35] *Присоединение Восточной Армении к России, т. I, Е., 1972, док. 94.*
[36] **Լեո**, Հայոց պատմություն, հ. IV, Ե., 1984, էջ 137-138:
[37] Մատենադարան, ձեռ. N 4331, թ. 124բ - 125ա:
[38] Նույն տեղում:

դանիելականների ճամբար: Սարգիսը 1802 թ. լուրջ հակասություններ չուներ նաև Հովհաննես Գեղարդակրի հետ: Կ. Պոլսի պատրիարք դառնալու կապակցությամբ Գրիգոր Խամսեցի արքեպիսկոպոսին ուղղված 1802 թ. հոկտեմբերի 12-ի նամակում Սարգիս Հասան-Ջալալյանը մասնավորապես գրում էր. «Ունեմք սէր անլոյծ ընդ քաղաքիս Թիֆլիս Առաջնորդ և սրբոյն գահին Էջմիածնի ծայրագոյն նուիրակ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս եղբօր մերոյ»[39]:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանի և Հովհաննես Գեղարդակրի հարաբերությունները սկսեցին լարվել, երբ 1802 թ. սեպտեմբերին կայսերական հրովարտակով Կովկասի և Վրաստանի կառավարչապետ նշանակված իշխան Պ. Ցիցիանովը 1803 թ. փետրվարին Թիֆլիսում հաստատվելուց հետո[40] սկսեց հովանավորել Հովհաննես Գեղարդակրին՝ ի վնաս Սարգսի: 1804 թ. հունվարի 3-ին Գանձակը ռուսների կողմից գրավվելուց հետո Պ. Ցիցիանովի համաձայնությամբ Գանձակի թեմը տրվեց Հովհաննես Գեղարդակրին[41]: Վերջինիս ազդեցությունը կտրուկ աճեց, երբ 1804 թ. ռուսական զորքերի Երևանյան առաջին արշավանքի ժամանակ Երևանի խանությունից գաղթած 11 հազար հայ ընտանիք նրա կողմից ցուցակագրվելուց հետո 1804 թ. հոկտեմբերին բնակություն հաստատեց Թիֆլիսի Հավլաբար և Տումի թաղամասերում[42]: Երևանի խանությունից գաղթածների առաջնորդությունը ստանձնեց Հովհաննես Գեղարդակիրը: Այսպիսով, Հաղպատի թեմը բաժանվեց երկու մասի՝ Թիֆլիսի Կուր գետով բաժանված արևելյան մասը, ուր գաղթականներ էին հաստատվել, առանձին առաջնորդության կարգավիճակ ստացավ, իսկ քաղաքի՝ Կուրից արևմուտք ընկած մասի հայ բնակչությունը մնաց Սարգիս Հասան-Ջալալյանի առաջնորդության տակ[43]: Վարդան Օձնեցին գրում է. «Ի բաժանիլ երկուց Առաջնորդութիւնս բացաւ ճանապարհ կորզելոյ զթէմն Հաղբատայ վանից, զոր ի վերուստ որոնէին Էջմիածնեցիք: Օգնեաց նոցայ ժամանակն և փոփոխութիւնք կառավարութեանց»[44]:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանի և Հովհաննես Գեղարդակրի միջև հոգևոր առաջնության համար սուր պայքար սկսվեց: Սարգիս արքեպիսկոպոսը փորձում էր պաշտպանել իր առաջնորդական լիազորություններն ու իրավունքները՝ ռուսական իշխանություններին որպես ապացույց ներկայացնելով Գեորգի XII-ի իրեն շնորհած հրովարտակը:

Որպես հակաքայլ՝ Հովհաննես Գեղարդակիրը 1804 թ. սեպտեմբերի 30-ին դիմեց Պ. Ցիցիանովին՝ խնդրելով արգելել ռուսական տեղական իշխանական մարմիններին՝ միջամտելու եկեղեցու գործերին[45]: Պ. Ցիցիանովը, որ Դանիելին կաթողիկոս հաստատելու պատրվակով ձգտում էր ամրապնդել Ռուսաստանի դիրքերը Երևանի խանությունում, վիրահայության հոգևոր իշխանության համար

---

[39] Նույն տեղում, Կթղկ. դիվան, թղթ. 13, վավ. 298:

[40] **Լեո,** Հայոց պատմություն, հ. IV, էջ 166:

[41] Նույն տեղում, էջ 191:

[42] Նույն տեղում, էջ 238:

[43] Մատենադարան, ձեռ. N 4331, թ. 155ա:

[44] Նույն տեղում:

[45] *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (այսուհետև՝ Акты), т. II, Тифлис, 1868, док. 540, с. 276.*

Սարգսի և Հովհաննես Գեղարդակրի պայքարում աջակցում էր վերջինիս, քանի որ նա, ի տարբերություն 1801թ. Դավիթ Էնագեթցու կաթողիկոսությունը ճանաչած Սարգիս Հասան-Ջալալյանի, դանիելականների ամենաաչքի ընկնող պարագլուխներից էր և դեպի Արարատյան դաշտ ռուսական առաջխաղացման համար ավելի նպաստավոր դեր կարող էր ունենալ:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանը 1806 թ. փետրվարի 6-ին Բաքվում Պ. Ցիցիանովի սպանությունից հետո փորձեց հետ ստանալ Հաղպատի թեմը: Նա հույս ուներ, որ Կովկասի նոր կառավարչապետ Ի. Գուդովիչը չի աջակցի Հովհաննես Գեղարդակրին և անկողմնակալ կլինի Վրաստանի հայերի հոգևոր առաջնության համար իր և Հովհաննես Գեղարդակրի պայքարում: Այդ պատճառով էլ 1807 թ. փետրվարի 12-ին Ի. Գուդովիչին հասցեագրված դիմում-բողոքում Սարգիս արքեպիսկոպոսը գրում էր, թե Հովհաննես Գեղարդակիրը, լինելով միայն Թիֆլիսում հաստատված, Երևանի խանությունից գաղթած հայերի առաջնորդը, ապօրինի միջամտում է իր առաջնորդության տակ գտնվող Հաղպատի թեմի կառավարման գործին և իրեն գրած նամակներում չի հիշատակում իր՝ «Հախպատի թեմի արքեպիսկոպոս» տիտղոսը[46]: Սարգիս արքեպիսկոպոսի այս բողոքին մարտի 17-ի պատասխանում Ի. Գուդովիչը գրում էր, որ Հովհաննես Գեղարդակիրը Դանիել կաթողիկոսի կողմից Վրաստանի հայ հոգևորականների մեջ առաջատար է ճանաչվել, հաստատվել է նաև կայսերական հրովարտակով: Դրանից հետևում է, որ Սարգիս արքեպիսկոպոսը, ստորադաս լինելով Հովհաննես Գեղարդակրին, պարտավոր էր իր գործողության համար հաշվետու լինել նրան և կատարել նրա բոլոր հրահանգներն ու պահանջները[47]:

1807 թ. աշնանը Սարգիս արքեպիսկոպոսը եկեղեցական հասույթները հավաքելու համար մեկնում է Հաղպատի թեմի մեջ մտնող Կախեթ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Հովհաննես Գեղարդակիրը բողոքում է Գուդովիչին, հայտնելով, որ Սարգիսը Կախեթ է մեկնել առանց իր իմացության[48]: 1807 թ. նոյեմբերի 9-ի նամակով Գուդովիչը Սարգսից պահանջեց դադարեցնել եկեղեցական հասույթների հավաքումը, անմիջապես ներկայանալ Հովհաննես Գեղարդակրին և հաշվետվություն տալ[49]: Չբավարարվելով Ի. Գուդովիչի օժանդակությամբ Սարգիս արքեպիսկոպոսի առաջնորդական իրավունքների սահմանափակմամբ՝ Հովհաննես Գեղարդակիրը որոշեց Հաղպատի թեմն իր հոգևոր իշխանության տակ գտնվող Երևանի խանությունից գաղթածների առաջնորդությանը միացնելու միջոցով վերջնականապես ասպարեզից հեռացնել Սարգսին: Այդ նպատակով նա Հաղպատի թեմին պատկանող գավառներում տեղի անվանի հայերի միջոցով Դանիել կաթողիկոսին ուղղված ընդհանրագրեր կազմել տվեց: Դրանցում Սարգիս արքեպիսկոպոսը մեղադրվում էր Հաղպատի թեմն անկման հասցնելու մեջ: Վարդան Օձնեցին 1808 թ. նշում է որպես այս հանրագրերի ի հայտ գալու տարի[50]:

---

[46] *Присоединение Восточной Армении к России, т. I, док. 343, с. 401-402.*

[47] Նույն տեղում:

[48] Նույն տեղում, վավ. 375, էջ 425-426.

[49] Նույն տեղում:

[50] Մատենադարան, ձեռ. N 4331, էջ 155ա, բ:

Հովհաննես Գեղարդակիրն այս հանրագրերը ներկայացնում է Դանիել Սուրմառեցուն, որը դիմում է Ալեքսանդր I-ին՝ խնդրելով հրովարտակով Հաղպատի թեմը և Թիֆլիսում գտնվող Երևանի խանությունից գաղթածների առաջնորդությունը միացնել ու միացյալ թեմի առաջնորդ հաստատել Հովհաննես Գեղարդակրին[51]: Վարդան Օձնեցին, առանց տարեթիվ կամ ամսաթիվ նշելու, գրում է, որ Ալեքսանդր I-ը բավարարել է Դանիել Սուրմառեցու խնդրանքը[52]:

1808 թ. օգոստոսի սկզբին Դանիել Սուրմառեցու կոնդակով[53] զրկվելով Հաղպատի թեմական առաջնորդի պաշտոնից՝ Սարգիս Հասան-Ջալալյանը փորձեց օժանդակություն ստանալ Ի. Գուդովիչից և Դանիել Սուրմառեցուն հաջորդած Եփրեմ Ձորագեղցուց: Սակայն այս փորձերը ձախողվեցին, ինչը Սարգսին ստիպեց վերադառնալ Ղարաբաղ:

Եթե Հաղպատի թեմը ձևավորվել է որպես Հայոց կաթողիկոսությանը ենթակա եկեղեցավարչական միավոր, և այս թեմի համար պայքարում էջմիածինը պաշտպանում էր իր անբեկանելի իրավունքները, ապա Աստրախանի թեմի համար Աղվանից կաթողիկոսության դեմ պայքարում էջմիածնի իրավունքները չի կարելի անվիճարկելի համարել:

Հայերն Աստրախանում հաստատվել են XVI դ. երկրորդ կեսին: Նրանք հիմնականում առևտրականներ և արհեստավորներ էին: Հայերն առաջին օտարերկրացիներն էին Աստրախանում, որ դեռևս 1625 թ. ունեին հատուկ առևտրական հրապարակ, առևտրական իջևանատուն և գերեզմանատուն: 1640 թ. կառուցվում է առաջին հայկական եկեղեցին[54]: Աստրախանում հայ հոգևորականի մասին առաջին հիշատակումը վերաբերում է 1616 թ.[55]:

1667 թ. Նոր Ջուղայի հայ վաճառականների և ցարական արքունիքի միջև կնքված առևտրական համաձայնագիրը զարկ տվեց տնտեսական համագործակցությանը, որ զգալի նշանակություն ունեցավ Աստրախանի հայկական գաղթօջախի ստվարացման գործում: 1672 թ. ռուսական արքունիքին ուղղված իր դիմումում Սուլեյման շահի դեսպան և հայ առևտրական ընկերության ներկայացուցիչ Գրիգոր Լուսիկովը խնդրում է թույլ տալ Աստրախանում հայկական նոր եկեղեցի կառուցել: Նա խնդրում է նաև, որ ցարը հայերին թույլատրի իրենց հոգևորականների հետ վերաբնակվել Աստրախանում և իրավունք տա նոր հողամասեր գնելու[56]: Աստրախանում հայերի հաստատման գործում էական դեր էր խաղում ռուսական կառավարության հովանավորչական քաղաքականությունը: Հայ վաճառականների և արհեստավորների բնակեցումը Աստրախանում ձեռնտու էր Ռուսաստանին:

---

[51] Նույն տեղում:

[52] Նույն տեղում:

[53] Նույն տեղում, Կթղկ. դիվան, թղթ. 19, վավ. 82:

[54] Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Ե., 1972, էջ 405-406:

[55] *Памятники дипломатических и торговых отношений Московской Руси с Персией, под ред.* **Н. И. Веселовского,** *т. III, СПб., 1898, с. 124.*

[56] Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, էջ 406-407:

Աստրախանի հայկական գաղութում զգալի թիվ էին կազմում Գանձակից, Շաքիից և Շամախուց Ռուսաստան տեղափոխված առևտրականներն ու արհեստավորները: Այդ փաստը մեկն էր այն պատճառներից, որ Հայ Առաքելական եկեղեցու չորս ճյուղերից մեկը հանդիսացող Աղվանից կաթողիկոսության նվիրապետները ձգտում էին իրենց գավազանի տակ առնել Աստրախանի հայկական գաղութը: Այդ առումով նշանակալից քայլ էր 1716 թ. Եսայի կաթողիկոսի (աթոռակից՝ 1695-1700, աթոռակալ՝ 1700-1728) կողմից Իսրայել Օրիի գործընկեր Մինաս Տիգրանյանին արքեպիսկոպոս ձեռնադրելը և Ռուսաստանի հայերի առաջնորդ հաստատելը[57]: Մինչ Ռուսաստանում հոգևոր առաջնորդ նշանակելը Աղվանից կաթողիկոսությունն իր տեսադաշտում է պահել հայկական գաղութները և կապված է եղել դրանց հետ: Այդ է վկայում Եսայի կաթողիկոսի անդրանիկ նամակը՝ ուղղված Ռուսաստանում հաստատված հայերին[58]: Նամակից տեղեկանում ենք, որ դեռ Սիմեոն Խոտորաշենցին է նամակագրական կապ ունեցել Ռուսաստանի հետ: Այդ նամակի վերջում Եսային պատվիրում է. «Պարտիք առաւեալ քան զկար ձեր հնազանդել առաջնորդաց ձերոյ և սուրբ Աթոռոյն Գանձասարայ»[59]:

Պետրոս Մեծին ուղղած նամակում Եսայի կաթողիկոսը շեշտում էր, որ Լուսավորչի օրերից ի վեր հաստատված օրենքով «Ամենայն կողմանս Հիւսիսոյ, այսինքն յայսկոյս և յայնկոյս Կասբիական ծովուն որքան ազգս հայոց, որ լինին ընդ իշխանութեամբ քրիստոսասէր և մեծազօր թագաւորիդ» ենթակա են Գանձասարի կաթողիկոսության իրավասությանը և պարտական «նիւթ և նուէրք» հատկացնել այդ կաթողիկոսությանը[60]:

Մինաս Տիգրանյանի՝ Աստրախանի առաջնորդ նշանակվելուց մեկ տարի անց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցին (1715-1725) նույն թեմում առաջնորդ նշանակեց Ստեփանոս Գալաթիացի եպիսկոպոսին[61]: Վերջինիս Աստրախան ժամանման հետ է կապված 1718 թ. սեպտեմբերի 25-ին Եսայի կաթողիկոսի գրած նամակը Պետրոս Մեծին, ուր նա խնդրում էր իր կողմից արքեպիսկոպոս ձեռնադրված Մինաս Տիգրանյանին ճանաչել Ռուսաստանում հաստատված հայերի հոգևոր առաջնորդ, «զի մի ոք այլասիրտ և այլախորհուրդ մարդ կամ սեւագլուխ մտցէ երկիրդ այդ»[62]: Պետրոս Մեծին ուղղած մեկ այլ նամակում՝ գրված 1721 թ. ապրիլի մեկին, նա խնդրում է հատուկ հրովարտակով արգելել ազգությամբ հայ «չարք և նախանձաւոր» անձանց գործունեությունը Մինաս Տիգրանյանի դեմ[63]: Թերևս այս դիմումը կապված էր Մինաս արքեպիսկոպոսին

---

[57] *Армяно-русские отношения в первой четверти XVIII века, т. II, ч. I, Е., 1964, док. 156, с. 373-374;* **Հովհաննիսյան Ա.,** Հայ-ռուս օրիենտացիայի ծագման խնդիրը, Էջմիածին, 1921, էջ XI:

[58] *Армяно-русские отношения в первой четверти XVIII века, док. 96.*

[59] Նույն տեղում:

[60] **Эзов Г. А.,** *Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, док. N 86.*

[61] **Խաչատրյան Վ. Ա.,** Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները և Աստրախանի հայ գաղութը XVIII դարում (XVI-XIX դարերի հայ ազատագրական շարժումները և հայ գաղթավայրերը (հոդվածների ժողովածու), Ե., 1989, էջ 147:

[62] *Армяно-русские отношения в первой четверти XVIII века, т. II, ч. I, док. 156, с. 373-374.*

[63] Նույն տեղում, ՊՏՍ. 161, էջ 381-382:

լրտեսելու համար Ռուսաստան եկած մեկ այլ հայ եպիսկոպոսի հետ: Մինաս արքեպիսկոպոսը ռուսական իշխանություններից խնդրում էր նրան արգելափակել վանքում[64]:

Մինաս արքեպիսկոպոսին ուղղված նամակներում Եսայի կաթողիկոսը զգուշացնում էր խիստ զգաստի պահել իրենց հարաբերությունները և առանձնապես հորդորում էր զգուշանալ Շամախիում հաստատված էջմիածնեցիներից, որոնք չպետք է տեղեկանան Ռուսաստանի հետ իր կապի մասին. «աստուած մի արասցէ, թե որ այս թղթոց մեկն նոցա ձեռն անկանի»[65]:

Եսայի կաթողիկոսի մահվանից և Ղարաբաղի սղնախների պարտությունից հետո Ռուսաստանի հայ համայնքները հրաժարվել են Մինաս արքեպիսկոպոսին իրենց հոգևոր առաջնորդ ճանաչել: 1736 թ. մարտին Մինաս արքեպիսկոպոսը ռուսական իշխանություններին հայտնում էր, որ Աստրախանի հայերը, հրաժարվելով իրենց հոգևոր առաջնորդ ճանաչել իրեն, վերածվել են «անհովիվ հոտի»: Նա խնդրում էր կայսերական հրովարտակով իրեն վերահաստատել Ռուսաստանի հայերի առաջնորդ, հրամայել հայկական համայնքներին հնազանդվել և Աստրախան մեկնելու համար իրեն զինված պահակախումբ հատկացնել[66]:

Բայց աստրախանաբնակ հայերը «անհովիվ» չէին: 1736 թ. ապրիլին, այսինքն՝ Մինաս արքեպիսկոպոսի ներկայացրած դիմումը գրելուց մեկ ամիս հետո, արքեպիսկոպոս Ստեփանոս Անանյանը Աստրախանի ուղղափառ եկեղեցու եպիսկոպոս Իլարիոնից հայկական եկեղեցի կառուցելու թույլտվություն է ստանում[67]: Նույն վավերագրից տեղեկանում ենք, որ վերոհիշյալ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը վրաց Վախթանգ VI-ի որդի Բաքարի հրահանգով Ղարաբաղի սղնախներում ռուսամետ քարոզչություն է վարել: Հետագայում հալածանքներից խուսափելու համար նա տեղափոխվել է Աստրախան:

Մատենադարանի թիվ 6241 ձեռագրում առկա է Հարավային Կովկասում Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի գործունեությունը լուսաբանող Ամենայն Հայոց Ղազար Ջահկեցի (1737-1751) կաթողիկոսի անթվակիր մի նամակ՝ ուղղված վրաց թագավոր Ալեքսանդրին (Ալեքսանդր II(III) Քարթլիի թագավոր 1736-1744 թթ., Իմերեթի թագավոր Դավիթ II-ի (Իմամկուլի խան) որդին)[68]: Նամակում Ղազար Ջահկեցին հայտնում է, որ չի կարող կատարել վրաց թագավորի խնդրանքը և բանադրանքից արձակել Ստեփանոսին, քանի որ վերջինս եպիսկոպոս է ձեռնադրվել այլ կաթողիկոսի կողմից: Թող այլևս վրաց թագավորը նրա համար չբարեխոսի, քանի որ մինչև մեղայականով Ստեփանոսը չներկայանա Էջմիածին, բանադրանքից չի արձակվի[69]: Այս նամակից հետևում է, որ Ստեփանոսը

---

[64] **Լեո,** Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հ. III, Գիրք II, Ե., 1973, էջ 115:

[65] *Армяно-русские отношения в первой четверти XVIII века, т. II, ч. I, док. 155, 162.*

[66] Նույն տեղում, վավ. 380, § 19, էջ 329:

[67] *Армяно-русские отношения в XVIII в., т. III, Е., 1978, с. 109-110.*

[68] **Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джаншиа С.,** *История Грузии. Генеалогическая таблица основной ветви грузинского царского рода Багратидов, ч. I, Тбилиси, 1950, с. 153-154.*

[69] Մատենադարան, ձեռ. N 6241, թ. 13բ - 14ա:

Էջմիածնի կաթողիկոսության վարդապետներից էր: Նամակում չի նշվում, թե որ կաթողիկոսի կողմից է նա եպիսկոպոս ձեռնադրվել: Սակայն վերը նշվեց, որ Ստեփանոսը մասնակցել է Ղարաբաղի սղնախների ազատագրական պայքարին, և այդ փաստից կարելի է եզրակացնել, որ նա ձեռնադրվել է Աղվանից կաթողիկոսությունում:

Պարզ է դառնում, որ 1728 թ. Եսայի Հասան-Ջալալյանի մահից հետո Աղվանից կաթողիկոսությունն իր գավազանի տակ միավորած Ներսես կաթողիկոսը (աթոռակից՝ 1700-1702, աթոռակալ՝ 1702-1763), փաստորեն, Ստեփանոսին Աստրախանի թեմի առաջնորդ հաստատելով, հեռացրել էր Եսայի Հասան-Ջալալյանի կողմից հաստատված Մինաս Տիգրանյանին: Վերջինիս կողմից ռուսական իշխանություններից Աստրախան մեկնելու համար զինված պահակախումբ խնդրելը նպատակ էր հետապնդում դրա միջոցով հաշվեհարդար տեսնել Ստեփանոսի և նրա աջակիցների հետ:

Այս պայքարից փորձեց օգտվել Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսը, որն Աստրախանի թեմը Էջմիածնին ենթարկելու նպատակով նամակով դիմում է ռուս ուղղափառ եկեղեցու եպիսկոպոս Իլարիոնին: Նա խնդրում է օժանդակություն ցուցաբերել իր կողմից Աստրախան ուղարկված նվիրակ Ներսես եպիսկոպոսին, որը պետք է ստանձնի Աստրախանի հայերի հոգևոր առաջնորդությունը, իսկ այդտեղ գտնվող այն հայ հոգևորականներին, որոնք չունեն Էջմիածնից տրված թուղթ կամ հրաման, արտաքսել քաղաքից՝ «քանզի այնպիսիք ապստամբեալ ի մենջ լինիցին և գայթակղեցուցիչ ժողովրդոյ»[70]: Ղազար Ջահկեցուն չի հաջողվում այս անգամ Էջմիածնին ենթարկել Աստրախանի թեմը, և միայն 1742 թ. Ելիզավետա Պետրովնա կայսրուհու հրամանով հայկական եկեղեցին քանդելուց և առաջնորդարանը փակելուց հետո Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը թողեց Աստրախանն ու հաստատվեց Մոսկվայում[71]: Հաջորդ տարի գանձանակադրամ հավաքելու նպատակով Էջմիածնից Աստրախան է գալիս Բարսեղ եպիսկոպոս Փառակեցին, որը գումարը հավաքելուց հետո չի վերադառնում: 1749 թ. մայիսին մի խումբ մոսկվաբնակ ու աստրախանաբնակ հայեր դիմում են Ելիզավետա Պետրովնային և խնդրում վտարել Բարսեղին ու Աստրախանի հոգևոր առաջնորդ վերահաստատել Մոսկվայում բնակվող Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին[72]: Խնդրագիրը բավարարվեց. Բարսեղը վտարվեց, և Ստեփանոսը վերահաստատվեց Աստրախանի հայերի հոգևոր առաջնորդ[73]: Աստրախանի թեմի համար Ամենայն Հայոց և Աղվանից կաթողիկոսությունների պայքարում ռուսական իշխանությունների՝ Աղվանից կաթողիկոսության ներկայացուցիչ հոգևոր առաջնորդի սատարումը պայմանավորված էր այդ ժամանակաշրջանում ռուսական կառավարության հետ անմիջական քաղաքական կապեր հաստատելուց Էջմիածնի խուսափելով և, դրան հակառակ, Աղվանից

[70] Նույն տեղում, էջ 11 բ, անթվական:
[71] *Армяно-русские отношения в XVIII в., т. III, док. 114, с. 160.*
[72] Նույն տեղում, վավ. 159, էջ 211-212:
[73] Նույն տեղում, վավ. 165, էջ 216-217:

կաթողիկոսների՝ Ռուսաստանի հետ ակտիվ ռազմաքաղաքական համագործակցությամբ:

Հավանաբար այդ ժամանակ է Ներսես կաթողիկոսը նամակով տեղեկացրել Աղվանից կաթողիկոսության թշվառ վիճակի մասին և Ղազար Ջահկեցուն խնդրել Աղվանից կաթողիկոսությանը հանձնել Աստրախանի թեմը[74]: Ղազար Ջահկեցին մերժում է Ներսեսին[75] և 1750 թ. հոկտեմբերին Աստրախան է ուղարկում նվիրակ Իգնատիոս աբեղային, որն իր հետ տանում է նրա կոնդակը՝ ուղղված Աստրախանի հայերին: Ղազարը զգուշացնում էր, որ Ներսես կաթողիկոսը ցանկանում է իրեն ենթարկել Աստրախանի թեմը և «զձեզ սիրելի ժողովուրդոյդ իմ տիրապետիլ»: Պատվիրում էր զգույշ լինել և չընկնել «ի գուբ խորդութեան և անհնազանդութեան»[76]:

Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի առաջնորդության ամբողջ ընթացքում Էջմիածնի դիրքերն Աստրախանում շատ խախուտ էին: Ճիշտ է, Էջմիածնից նվիրակներ ուղարկվում էին Աստրախան, սակայն պատարագների ժամանակ հիշատակվում էր Աղվանից կաթողիկոսի անունը, Աղվանից կաթողիկոսության նվիրակների բերած մեռոնն էին Աստրախանում ընդունում, և նրանց հավաքած գումարները հատկացվում էին Աղվանից կաթողիկոսությանը[77]:

Կաթողիկոսական երկու աթոռների միջև Աստրախանի թեմի համար պայքարն առանձնապես սրվեց Ներսես կաթողիկոսի մահից քիչ անց՝ 1763 թ. ապրիլին, Սիմեոն Երևանցու՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս օծվելուց հետո: Մինչ Էջմիածնում Սիմեոնի օծումը Ներսեսին հաջորդած Իսրայելը (1763-1808) նվիրակ էր ուղարկել Աստրախան: Այստեղ Ներսես կաթողիկոսի մահից հետո ստեղծված վիճակը չփոխվեց: Իսրայելի մեռոնաբեր նվիրակ Խաչատուրը պատիվներով ընդունվեց, և Աստրախանի հայկական եկեղեցում պատարագի ժամանակ սկսեցին հիշատակվել նորընծա Իսրայել կաթողիկոսի և նրա նվիրակ Խաչատուրի անունները[78]:

Դրան ի պատասխան՝ Սիմեոնն Աստրախան ուղարկեց նվիրակ Հովհաննես Քանաքեռցուն և Աստրախանի հայերին կոնդակով հրամայեց հնազանդվել Էջմիածնին, նրա նվիրակին հանձնել հոգևոր հասույթները: Սիմեոնն իր նվիրակ Հովհաննեսին հրահանգեց Աստրախան ժամանելուն պես արգելել տեղի հայ համայնքին՝ հոգևոր տուրք տալ Իսրայելի նվիրակին[79]: Սակայն Աստրախանում մերժեցին ընդունել Էջմիածնի նվիրակ Հովհաննես Քանաքեռցուն:

1764 թ. փետրվարի 23-ին Սիմեոն Երևանցին ուղերձ հղեց Աստրախան, ուր հայ համայնքին նախատում էր իր նախկին նամակներում տեղ գտած պատվերները և հորդորները քամահրելու, Իսրայելին իրենց կաթողիկոս ճանաչելու, նրա անունը պատարագի ժամանակ հիշատակելու համար: Սիմեոնն իր վրդովմունքն էր

---

[74] Մատենադարան, ձեռ. N 6241, թ. 58բ, անթվական:

[75] Նույն տեղում:

[76] Նույն տեղում, Արխիվ Ալ. Երիցյանի, թղթ 155, վավ. 3:

[77] Դիվան, գիրք Գ, Թիֆլիս 1893, էջ 397, Մատենադարան, ձեռ. N 2931, թ. 111բ:

[78] Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ. 241, վավ. 205ա, թ. 27բ - 30ա:

[79] Նույն տեղում, ձեռ. N 2931, թ. 93բ:

արտահայտում Էջմիածնի նվիրակ Հովհաննեսի անպատիվ վիճակի համար, որը շուրջ մեկ տարի գտնվում է Աստրախանում, բայց «բնաւ ոչ առ դա գնացող գոյ և ոչ հարցանող, թէ ո՞վ ես և ուստի՞ գաս»[80]: Նրա՝ նույն թվականի նոյեմբերի 16-ի նամակից պարզվում է, որ Սիմեոն Երևանցին ստիպված էր մեղմել իր պահանջները: Այժմ նա Աստրախանի առաջնորդ Ստեփանոսից պահանջում էր միայն Իսրայելի ներկայացուցիչ Խաչատուրից բռնագրավել նրան հանձնած գումարները և պահել այնքան, մինչև ինքը, վերացնելով Աղվանից կաթողիկոսական աթոռի շուրջ ծագած երկպառակությունը, նոր կաթողիկոս հաստատի[81]:

Աստրախանը Էջմիածնին ենթարկելու՝ Սիմեոն Երևանցու հետևողական ջանքերից անհանգստացած Իսրայելը դիմեց իրեն հովանավորող Գանձակի Շահվերդի խանի միջամտությանը, որպեսզի նա Սիմեոն Երևանցուն ստիպի հրաժարվել Աստրախանն Էջմիածնին ենթարկելուց: 1765 թ. օգոստոսին Երևանի Հուսեին-Ալի խանը դիմեց Սիմեոն Երևանցուն՝ հայտնելով, որ Գանձակի Շահվերդի խանն իրեն խնդրել է միջնորդել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի առջև, որպեսզի նա ճանաչի Իսրայելի իրավունքներն Աստրախանի թեմի նկատմամբ: Գանձակի խանը Երևանի խանին ուղղված նամակում շեշտել էր, որ Աստրախանի թեմը իրավամբ պատկանում է Իսրայելին, և Սիմեոն Երևանցու հրամանը ժողովրդին՝ չընդունել Իսրայելի նվիրակին, ապօրինի է: Սիմեոն կաթողիկոսը, պատասխանելով Երևանի խանին, հայտնեց, որ Աստրախանի թեմը պատկանում է իրեն, և Աղվանից կաթողիկոսությունից միայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի թույլտվությամբ կարող են ժողովարարներ ուղարկել այնտեղ: Բայց քանի որ Աղվանից կաթողիկոսության աթոռի համար պայքար է մղվում երկու հավակնորդների միջև, որոնց նկրտումներն Էջմիածինը անօրինական է համարում, ապա ինքն Աստրախանում գտնվող իր նվիրակին հրամայել է արգելել տեղի հայ համայնքին՝ դրամ տալ Իսրայելի ժողովարարներին[82]:

1765 թ. վերջին Աստրախանի առաջնորդ Ստեփանոսը Սիմեոն Երևանցուց պահանջում է բանադրել և Աստրախանից հետ կանչել Էջմիածնի նվիրակ Հովհաննեսին[83]: Սիմեոն կաթողիկոսը տեղի է տալիս և Հովհաննեսի փոխարեն 1766 թ. հունվարին նոր նվիրակ է ուղարկում Աստրախան[84]:

Սիմեոն Երևանցին, տեսնելով, որ Աստրախանի թեմը Էջմիածնին ենթարկելու բոլոր փորձերը ձախողվում են, հանդիպելով Ստեփանոս առաջնորդի և տեղի հայ համայնքի ղեկավարների դիմադրությանը, որոշեց ուղղակի դիմել Եկատերինա II կայսրուհուն: Նրա՝ 1766 թ. օգոստոսի 1-ի կոնդակը Պետերբուրգ տանելու պարտականությունը դրվեց Էջմիածնի միաբան Դավիթ Տփխիսեցի վարդապետի վրա[85]: Աստրախան ժամանելուց հետո Դավիթ վարդապետին հաջողվեց քաղաքից արտաքսել Իսրայելի նվիրակին: Նրա պահանջով Էջմիածնի նվիրակին սկսեցին

---

[80] Նույն տեղում, Կթղկ. դիվան, թղթ. 241, վավ. 205ա, թ. 29բ:
[81] Նույն տեղում, ձեռ. N 2912, թ. 100բ:
[82] Նույն տեղում, թ. 92բ:
[83] Նույն տեղում, թ. 137ա:
[84] Մատենադարան, Կթղկ. դիվան, թղթ.241, վավ. 205ա, թ. 20ա-21բ:
[85] Դիվան, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ ՃԻԹ:

հանձնել եկեղեցական տուրքերը[86]: Աստրախանից մեկնելով Պետերբուրգ՝ Դավիթ վարդապետը բարեհաճ վերաբերմունքի արժանացավ Եկատերինա II-ի կողմից, որը 1768 թ. հուլիսի 30-ի հրովարտակով վերականգնեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության իրավունքները ռուսահայության նկատմամբ[87]:

Ստեփանոս առաջնորդը և նրա կողմնակիցները չէին համակերպվում Աստրախանի թեմը Էջմիածնի իրավասությանը հանձնելուն, և Դավիթ վարդապետի՝ Աստրախանից Պետերբուրգ մեկնելուց անմիջապես հետո Էջմիածնի նվիրակի և Ստեփանոսի միջև նախկին հակասություններն ի հայտ եկան[88]: Միայն Ստեփանոսի մահից հետո Սիմեոն Երևանցուն հաջողվեց վերջնականապես Էջմիածնին ենթարկել Աստրախանի թեմը: 1769 թ. հունիսին, դիմելով Աստրախանի հայերին, Սիմեոն կաթողիկոսը Էջմիածնի և Աստրախանի հայ համայնքի միջև վեճը համարում էր ավարտված: Վախճանված Ստեփանոսի փոխարեն Սիմեոնը Աստրախանի հայ համայնքի առաջնորդ էր նշանակում Մինաս եպիսկոպոսին[89]:

БОРЬБА ВСЕАРМЯНСКОГО И АЛВАНСКОГО (ГАНДЗАСАРСКОГО) КАТОЛИКОСАТОВ ЗА АХПАТСКУЮ ЕПАРХИЮ И АСТРАХАНСКУЮ АРМЯНСКУЮ ОБЩИНУ

МКРТУМЯН Л. А.

Резюме

Между двумя ветвями Армянской Апостольской церкви, Всеармянским и Алванским (Гандзасарским) католикосатами возгорелась борьба за гегемонию и за епархиальные приходы.

Турецко-персидские войны XVII-XVIII вв. имели тяжелые последствия для Армянской Апостольской церкви: она переживала экономический и духовный упадок. На католикосском престоле восседали одновременно несколько владык, которые, движимые корыстью, ослабили эчмиадзинский престол. Этим обстоятельством воспользовался Алванский католикосат, пытавшийся овладеть Ахпатской епархией. Борьба за Ахпатскую епархию, продолжавшаяся до начала XIX в., прекратилась лишь после упразднения Алванского католикосата.

Если Эчмиадзин в борьбе за Ахпатскую епархию защищал свои исконные права, то эмигрировавшие в южную Россию армяне были под патронажем этой же церкви.

В борьбе за Астраханскую и Ахпатскую епархии решающую роль играла Россия, которая, захватив Восточную Армению, хотела воспользоваться влиянием Всеармянской церкви на западных армян для дальнейшей экспансии на Ближнем Востоке и посему решительно поддерживала эчмиадзинский католикосский престол.

---

[86] Նույն տեղում, գիրք Ը, մաս II, Թիֆլիս, 1908, էջ 23-24:

[87] Նույն տեղում, գիրք Գ, էջ ՃԻԹ:

[88] Մատենադարան, ձեռ. N 2912, էջ 175բ-176բ; Կթղկ. դիվան, թղթ. 241, վավ. 205ա, էջ 103բ-107ա:

[89] Նույն տեղում, էջ 190բ-191բ: